

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ४८

महाराजा सयाजीराव आणि दुष्काल दौऱ्याच्या नोंदी

दिनेश पाटील

महाराजा सयाजीराव गायकवाड संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,

११५ म. गांधीनगर, औरंगाबाद - ४३१००५ मो. : ९८८१७४५६०४

Email : sayajiraogsps@gmail.com / www.sayajiraogaekwad.com

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ४८

महाराजा सयाजीराव
आणि
दुष्काल दौऱ्याच्या नोंदी

दिनेश पाटील

महाराजा सयाजीराव आणि

दुष्काळ दौऱ्याच्या नोंदी

इतिहास

दिनेश पाटील

●

प्रकाशन क्रमांक - ६८

पहिली आवृत्ती - २०२१

●

प्रकाशक

बाबा भंड

सचिव

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

संशोधन-प्रशिक्षण संस्था

११५, म. गांधीनगर

औरंगाबाद - ४३१ ००५

Email : baba.bhand@gmail.com

sayajiraogsps@gmail.com

संपर्क : (०२४०) २३३२६९२

९८८१७४५६०४

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ई-बुक

संपादक : दिनेश पाटील

●

लेखक : दिनेश पाटील

प्लॉट ११४, सत्यवती कॉलनी,

जाखले-वारणानगर

ता. पन्हाळा जि. कोल्हापूर ४१६११३

९६२३८५८१०४

●

मुद्रक : प्रिंटवेल इंटरनॅशनल प्रा.लि.

जी-१२, एमआयडीसी,

चिकलठाणा, औरंगाबाद

●

मुखपृष्ठ : महेश मोधे

●

वितरक : साकेत प्रकाशन प्रा. लि.

औरंगाबाद

●

किंमत : २९ रुपये

-
- मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त अधिनियम, १९५० अन्वये
संस्था नोंदणी क्र. एफ - २४५९६ (औ) दि. १-१२-२०१६
 - या संशोधन-प्रकाशन प्रकल्पास दिलेली देणगी प्राप्तिकर कायद्याच्या
कलम ८०जी अंतर्गत सवलतीस पात्र
 - 12AA Reg.No - ITBA/EXM/S/12AA/2018-19/
101507596(1) - 14-02-2019
 - 80 G Reg. No - ITBA/EXM/S/80G/2019-20/
1018507877(1) - 30-09-2019

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला

निर्मितीमागील भूमिका

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे फक्त आधुनिक भारतातील सगळ्यात प्रागतिक राजे होते असे नाही तर भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशाचे 'बौद्धिक नेतृत्व'च ते करत होते. धर्म, जात, तत्त्वज्ञान, शिक्षण, दातृत्व, संशोधन, शेती, उद्योग, आरोग्य, क्रीडा, साहित्य, संस्कृती, ललित कला, प्राच्यविद्या, पुरातत्त्व, आंतरराष्ट्रीय संबंध, स्वातंत्र्यलढा इ. मानवी समाजाच्या सर्व अंगांना कवेत घेणाऱ्या क्षेत्रात त्यांनी निर्माण केलेले मानदंड आजही भारतासाठी आदर्श आहेत. त्यामुळे ते आधुनिक भारताचे निर्माते आणि म्हणूनच खरेखुरे 'महानायक' सुद्धा आहेत.

महापुरुषांचे चिंतन हे फक्त इतिहासाच्या स्वप्नरंजनासाठी किंवा इतिहासाचा पोकळ अभिमान बाळगण्यासाठी करायचे नसते. आपल्या समकालीन जगण्यातील समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी, आपला जीवनसंघर्ष सकारात्मक करण्यासाठी सुद्धा या महापुरुषांचे पुनर्वाचन आवश्यक असते. इतिहास जितका वस्तुनिष्ठपणे आपण वर्तमानाशी जोडू शकतो तितका आपल्या समाजाचा भविष्यवेध आपल्याला अचूकपणे घेता येईल.

महाराजा सयाजीरावांचा 'उदोउदो' करण्यासाठी महाराजा सयाजीराव ज्ञानमालेची निर्मिती केलेली नाही. आजच्या आपल्या धार्मिक आणि जातीय संघर्षावर, शेती-उद्योगातील संकटांवर मात करण्यासाठी तसेच समाज म्हणून आपल्यातील 'विसंवाद' कमी करून 'सुसंवाद' वाढवण्याच्या व्यापक भूमिकेतून ही महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला आकाराला आली. या निमित्ताने आपला तुटलेला इतिहास 'जोडून' वाचण्याची आणि त्यातून संवादाचे पूल उभारण्याची प्रेरणा सर्वांना मिळेल एवढे मात्र नक्की.

पहिल्या टप्प्यात साठ ई-बुक झाले आहेत.

दिनेश पाटील

संपादक

महाराजा सयाजीराव
ज्ञानमाला ई बुक प्रकल्प

बाबा भांड

सचिव

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
सं. आणि प्र. संस्था, औरंगाबाद

महाराजा सयाजीराव
आणि
दुष्काळ दौऱ्याच्या नोंदी

८३३०

महाराजा सयाजीराव यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, धोरणांचा आणि कृतीकार्यक्रमांचा जेव्हा आपण सूक्ष्मपणे अभ्यास करतो तेव्हा महाराजांचे विशेष वेगळेपण जाणवते. ते वेगळेपण म्हणजे महापुरुषांच्या अभ्यासाच्या भारतातील रूढ चौकटीत महाराजांचे व्यक्तिमत सामावत नाही. कारण रूढ चौकटीत त्यांच्यातील क्रांतिकारक माणूस आणि प्रशासक आपल्याला पूर्ण अंशाने सापडत नाही. याचे कारण म्हणजे त्यांची बहुपदरी कारकीर्द होय. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे महाराजांचे हुजूर हुकूम होय. महाराजांनी अगदी छोट्या-छोट्या बाबींवर हुजूर-हुकूम काढले आहेत. त्यातून त्यांच्यातील बहुपदरी माणूस सापडतो. अगदी हॉटेलमधील वेटरसाठी त्यांनी हुजूर हुकूम काढला होता. या हुकुमातील कलमे आपण जसजशी वाचत जातो तसतसे हा राजा किती सखोल, शिस्तबद्ध आणि परिपूर्ण विचार करत होता याचा अनुभव येतो. या हुजूर हुकुमात वेटरने टेबलपासून किती अंतरावर उभे राहावे, कसे उभे राहावे, ग्राहकाशी बोलताना

कमरेत किती वाकावे, आवाजाची पातळी कशी असावी इतके इत्यंभूत तपशील आढळतात. आजच्या आधुनिक हॉटेल व्यवस्थापनाच्या पुस्तकात तरी इतके सूक्ष्म तपशील असतील असे वाटत नाही.

ही प्रस्तावना करण्याचे कारण असे की पुढे आपण महाराजांच्या ज्या पुस्तकाची चर्चा करणार आहोत त्या पुस्तकात दुष्काळ व्यवस्थापनाच्या सूक्ष्म नियोजनाचे दर्शन आपल्याला घडते. महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व समजून घेण्याचा हा एक उत्तम स्रोत आहे. कारण या पुस्तकात महाराजांमधील तळमळीचा प्रशासक भेटतो, मानवतावादी संत भेटतो, कठोर निर्णय घेणाऱ्या राज्यकर्त्याचे दर्शन होते, प्रश्न सोडविण्याअगोदर प्रश्न कसा समजून घ्यावा याचे प्रशिक्षण भेटते. महाराजांच्या मानसशास्त्रीय स्थितीची आणि समाजशास्त्रीय दृष्टीची प्रचितीसुद्धा येते. त्यामुळे एखादा प्रशासक इतका परिपूर्ण असू शकतो हा अनुभव अविश्वसनीय ठरतो. येथे महानशास्त्रज्ञ अल्बर्ट आईनस्टाईनने गांधीजींबद्दल जे विधान केले होते त्याची आठवण होते. आईनस्टाईन गांधीजींबद्दल म्हणाला होता 'गांधी नावाचा एक हाडामासाचा माणूस या पृथ्वीवर वावरला होता यावर भावी पिढी विश्वास ठेवणार नाही'. सयाजीरावांची एकूण कारकीर्द, त्यांचे निर्णय आणि महत्त्वाचे म्हणजे या दुष्काळ दौऱ्याच्या नोंदी अभ्यासल्यानंतर हे विधान सयाजीरावांनासुद्धा तंतोतंत लागू पडते असे वाटत राहते.

ज्ञानमार्गी सयाजीराव

‘ज्ञानमार्गी’ महाराजा सयाजीरावांनी एकूण २ ग्रंथ लिहिले. १८९६ मध्ये ‘From Caisar to Sultan’ या गिबन्सच्या ग्रंथावरील टीकाग्रंथ इंग्लंडमधून प्रकाशित झाला. त्यानंतर १९०१ मध्ये लंडन येथील मॅकमिलन प्रकाशन संस्थेतून छापून घेऊन for private circulation म्हणून महाराजांनी स्वतः प्रकाशित केलेला ‘Notes on the Famine Tour’ हा रोजनिशी स्वरूपातील ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ म्हणजे ऐतिहासिक ‘समाजशास्त्रीय दस्तऐवज’ आहे. कारण भारतातीलच नव्हे तर जगातील दुष्काळाचा शोध घेऊन राज्यकर्त्यांने लिहिलेला हा एकमेव ग्रंथ आहे. ४ डिसेंबर १८९९ रोजी या ग्रंथातील नोंदी लिहिण्यास महाराजांनी सुरुवात केली होती.

२०१२ मध्ये हार्डप्रेस प्रकाशन या जगातील दुर्मिळ आणि अभिजात ग्रंथांचे पुनर्प्रकाशन करणाऱ्या संस्थेने याचे पुनर्मुद्रण केले. Kessinger Rare Publishing ने २००८, Kessinger Legacy Publishing ने २०१० मध्ये, Palala Press ने २०१६ मध्ये या अमेरिकेतील संस्थांनी तर लंडन येथील Forgotten Books ने २०१६ मध्ये या ग्रंथाच्या आवृत्या काढल्या आहेत. थोडक्यात परदेशातील ४ आणि भारतातील ४ अशा गेल्या ११९ वर्षांत या ग्रंथाच्या एकूण ८ आवृत्या निघाल्या. अमेरिकास्थित पलाला प्रकाशनाने या ग्रंथाचा परिचय करून देताना लिहिलेला मजकूर महत्वाचा आहे. हे प्रकाशन म्हणते,

‘या कामाचे सांस्कृतिक महत्त्व विचारात घेऊन विद्वानांनी हा ग्रंथ पुनर्प्रकाशनासाठी निवडला आहे.’ परंतु महाराष्ट्राच्या या भूमिपुत्राच्या ‘अचाट’ कर्तृत्वाची ओळख महाराष्ट्रातील ‘मावळ्यांना’ नाही यातच आपल्या ‘पराभूत’ मानसिकतेचे ‘रहस्य’ लपले आहे. म्हणूनच पुन्हा एकदा राखेतून उठणाऱ्या ‘फिनिक्स’ पक्ष्याप्रमाणे ‘गगनझोप’ घेण्यासाठी या ग्रंथाची पारायणे महाराष्ट्रातील घराघरात होणे गरजेचे आहे.

१५२ पानांच्या या ग्रंथाची डिजिटल कॉपी बाबा भांड यांना सेन्ट्रल लायब्ररी, अमेरिकेतील कॅलिफोर्निया विद्यापीठाच्या वेबसाईटवर २०१० साली मिळाली. या ग्रंथाचे २०१६ मध्ये महाराजा सयाजीराव गायकवाड संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्थेतर्फे बाबा भांड यांनी औरंगाबादच्या ‘वाल्मी’ या दुष्काळावर काम करणाऱ्या संस्थेचे निवृत्त सहसंचालक डॉ. एस.बी. वहराडे यांच्या प्रस्तावनेसह संस्थेचे पहिले प्रकाशन म्हणून या ग्रंथाचे पुनर्प्रकाशन केले. बाबा भांड यांच्या २०१२ मधील ‘युगदृष्टा सयाजीराव’ या मराठी, हिंदी आणि इंग्रजीत प्रकाशित कादंबरीमध्ये महाराजांच्या ‘Notes on the Famine Tour’ या ग्रंथाचे अनेक संदर्भ आढळतात. नुकतेच दिलीप चव्हाण यांनी याचे मराठी भाषांतर ‘दुष्काळी दौऱ्याच्या नोंदी’ या नावाने महाराष्ट्र शासनाच्या महाराजा सयाजीराव चरित्र साधने प्रकाशन समितीसाठी केले.

आंतरविद्याशाखीय व आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन

महाराजांचा हा ग्रंथ म्हणजे मानवशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र, भूगोल, व्यवस्थापन, शेती, सिंचन, धर्म, तत्त्वज्ञान, संस्कृती अशा विविध १२ ज्ञानशाखांच्या आंतरविद्याशाखीय व्यासंग आणि चिंतनाचे फलित आहे. हा ग्रंथ समजून घेतल्याशिवाय महाराजा सयाजीरावांचे व्यक्तिमत्त्व समजून घेणे केवळ अशक्य आहे. १८८१ ला राज्यकारभार हाती घेतल्यानंतर २० व्या वर्षी हा ग्रंथ प्रकाशित झाला. त्यावेळी महाराजांचे वय ३७ वर्षे होते. महत्त्वाचे म्हणजे राज्यकारभाराच्या पहिल्या दशकातील महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन या ग्रंथात घडते. सामाजिक प्रश्नांची समज, त्यावर उपाय शोधण्याची तत्परता, तात्काळ निर्णय घेण्याची क्षमता, कर्तव्य भावनेच्या पलीकडे जाणारी तळमळ, निर्णयांच्या अंमलबजावणीसाठीचा पाठलाग करण्याची दृष्टी अशा अनेक गुणांची प्रचिती या ग्रंथात पानोपानी येते. ४ डिसेंबर १८९९ ते मार्च १९०० या चार महिन्यांत २१,१७३.१५ चौ.कि.मी. आकाराच्या आणि चार प्रांतात विभागलेल्या आपल्या संस्थानचा दुष्काळ पाहणी दौरा केला. या दौऱ्याचा सर्व तपशील हा ग्रंथ पुरवितो. कर्तव्यदक्ष आणि प्रजेबद्दल कळवळा असणारा प्रशासक कसा असू शकतो याचे दर्शन या ग्रंथात घडते. शिवरायांची परंपरा उन्नत, उत्क्रांत आणि परिपूर्ण करून 'सुराज्य' कसे निर्माण होते याची साक्ष या राजाने या ग्रंथात दिली आहे. शिवरायांचा आदर्श वारसा पुढे नेणारा

एकमेव प्रशासक हा सिद्धांत प्रस्थापित करणारा हा 'महाग्रंथ' सुसंस्कृत व्यक्तिमत्त्व घडविण्याचा बायबल ठरावा. जगातील कोणत्याही राज्यकर्त्याला राज्य कसे करावे हे शिकवणारा हा ग्रंथ प्रत्येक राज्यकर्त्याने वाचला पाहिजे.

या दौऱ्याच्या शेवटच्या टप्प्यात नवसारी प्रांतातील सानखेडा या ठिकाणी ओरसंग नदीवरील धरणाच्या पायाभरणी समारंभाप्रसंगी महाराजांनी केलेले प्रदीर्घ भाषण म्हणजे 'दुष्काळ निवारणाचा जाहीरनामा'च आहे. या भाषणात महाराजांनी दुष्काळाची कारणे आणि त्यावरील कायमस्वरूपी उपाययोजना तसेच अशा संकटांना सामोरे जात असताना आवश्यक मानसिकता या मुद्द्यांना अधोरेखित केले आहे. या प्रसंगी तीन प्रकारच्या उपाययोजनांचा त्यांनी उल्लेख केला. पहिली उपाययोजना म्हणजे तात्कालिक मदत म्हणून धान्य वाटप, अनाथगृहे उघडणे, वस्त्र पुरवठा करणे इ., दुसरी उपाययोजना म्हणजे जलदगतीने संपर्कासाठी रस्ते, रेल्वे या वाहतूक व्यवस्थेच्या निर्मितीला प्राथमिकता देणे, तिसरी उपाययोजना म्हणजे कायमस्वरूपाच्या सोयी म्हणून दुष्काळी कामात प्राधान्याने विहीर खोदणे, पाटबंधाऱ्याची कामे करणे, कालवे काढणे इ. विशेष म्हणजे हे भाषण करण्याअगोदर या ४ महिन्यांच्या दौऱ्यात महाराजांनी ४८ विविध आदेश काढून या तिन्ही प्रकारच्या उपाययोजना केल्या होत्या. येथे आवर्जून नोंदवावी अशी बाब म्हणजे या ४ महिन्यांच्या दौऱ्यात महाराज आपल्या सोबत तुकारामाची गाथा घेऊन फिरत होते.

या भाषणात पुढे महाराज मानवी जीवनातील विशिष्ट कालखंडानंतर येणाऱ्या आपत्तीबाबत आपली भूमिका काय असायला पाहिजे याबाबत इशारा देताना म्हणतात, “सर्वात पहिले आणि महत्त्वाचे पाऊल त्यांनी हे उचलायला हवे की त्यांनी आपल्यावर ओढवलेल्या आपत्तीची कारणे मनावर कोरून ठेवायला हवीत आणि हे तपासायला हवे की आपल्या वाट्याला आलेला भोग आपल्या कमतरतांची स्वाभाविक निष्पत्ती आहे. की यात संस्था दोषी आहेत की इतरांनी कृत्रिमरीत्या हे सर्व निर्माण केलेले आहे.”

या भाषणात महाराज आपल्या भूमिकेमागील पार्श्वभूमी स्पष्ट करताना म्हणतात की, “...केवळ दुष्काळाविषयी माझे व्यक्तिगत आकलन आणि निवारणासाठी केलेल्या उपाययोजना मांडणे एवढाच माझा उद्देश आहे.” आपत्ती व्यवस्थापनाच्या महाराजांच्या कार्याचे सार सांगायचे झाल्यास संस्थानी प्रशासन, समाजातील दानशूर लोक आणि आपत्तीग्रस्त सर्वसामान्य लोक यांच्यातील संवादी, सहभागी आणि सर्वसमावेशक एकोप्यातून आपत्ती व्यवस्थापन असेच त्याचे स्वरूप होते. दुष्काळी कामांमध्ये धरणे, रेल्वे, रस्ते, तलाव, विहिरी यासारख्या कामांबरोबरच महाराजांनी एक जगावेगळे काम पाटण येथील अनहिलवाडा या प्राचीन शहराच्या इतिहासावर आणि प्राचीन अवशेषांवर प्रकाश पडावा या उद्देशाने या अवशेषांच्या उत्खननाचे काम दुष्काळी

कामात समाविष्ट केले. भारताच्या इतिहासात या कल्पकतेला तोड नाही. याबाबतची आपली भूमिका नोंदवताना महाराजा म्हणतात, “इजिप्त, ग्रीस, इटली, पॅलेस्टाईन या ख्यातकीर्त नगरींच्या पुरातत्त्वशास्त्रज्ञांनी जो आदर्श घालून ठेवलाय त्याचे आपण अनुकरण करू नये काय ?” महाराजांचे हे चिंतन ११९ वर्षांपूर्वीच्या पार्श्वभूमीवर विचारात घेता किती वैश्विक आणि कालातीत होते हे वेगळे सांगायला नको.

आर्थिक व्यवस्थापन

१८९८ ते १९०० या दोन वर्षांतील दुष्काळ कामांचा खर्च एक कोटी रुपयांवरून अधिक झाला होता. एवढी रक्कम उभारताना खानगी खात्यातून रक्कम वळती केली. दिवाणखाण्याच्या मुख्य प्रवेशद्वारी सोन्याचे दोन सिंह होते. ते वितळून सोने विकले. ती रक्कम दुष्काळी कामाकडे वळती केली. या उदाहरणातून महाराजांच्या मानवतावादी दृष्टिकोनाचा परिचय होतो. महाराज जेव्हा म्हणतात, “दुष्काळ आणि आपत्ती हा दैवाचा भाग नाही. तो मानवनिर्मित आहे. निसर्गनिर्मित तर मुळीच नाही, पुरेशा नियोजनाचा अभाव आणि माणसांच्या आंधळ्या वृत्तीमुळे वारंवार दुष्काळास तोंड द्यावे लागत आहे. या दुष्काळाचे व्यवस्थापन नीट करणे ही राजाची खरी कसोटी आहे. माणसांना अन्न - वस्त्र पुरविण्याचे काम आपण करतोच; पण त्याचबरोबर गुरे - ढोरे खाटिकखान्यात जाणार नाही, ही आपलीच जबाबदारी आहे, त्यांच्या चारापाण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. जेथे हे

सहज उपलब्ध होईल तेथे गुरांचे स्थलांतरही करावे.” तेव्हा त्यांच्यातील मानवी आपत्तींचा ‘वैज्ञानिक’ दृष्टीने शोध घेणारा आणि त्यावर कायमस्वरूपी उपाययोजनांचा विचार करणारा ‘तर्कनिष्ठ’ प्रशासक भेटतो.

महाराजांच्या या पुस्तकाचे एक खास वेगळेपण म्हणजे या पुस्तकाचे परिशिष्ट होय. या परिशिष्टाचा उद्देश दुष्काळी कामात ज्यांनी ज्या-ज्या कामाच्या संदर्भात उपयुक्त सेवा दिली त्यांची कृतज्ञतापूर्वक दखल घेणे हा आहे. आजच्या काळात तर नेतृत्वस्थानी असणाऱ्या लोकांच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घालण्याचे काम हे परिशिष्ट करते. यामध्ये १६ व्यक्ती आणि संस्था यांनी केलेली आर्थिक मदत रकमेच्या उल्लेखासह दिली आहे. संस्थानी सेवेतील दिवाणापासून ते अगदी छोट्या कर्मचाऱ्यांपर्यंत सर्वांना श्रेय देण्यात आलेले आहे. या दुष्काळनिवारणाच्या कामात खासेराव जाधव, सत्यशोधक रामचंद्र धामणस्कर आणि आवटे तसेच अप्पासाहेब मोहिते या अधिकाऱ्यांनी जीवाचे रान करून महाराजांची साथसंगत केली. ज्याप्रमाणे शिवरायांना निष्ठावान सहकारी लाभले त्याचप्रमाणे सयाजीरावांनीही अशी निष्ठावान रत्ने शोधून सांभाळली. प्रसंगी महाराजांच्या मताविरुद्ध असणारी त्यांची मते स्वीकारली. विशाल दृष्टीने ग्रंथ आणि विद्वान यांच्याशी सावलीसारखी मैत्री केली. त्यामुळेच त्यांच्या या ग्रंथाच्या सर्वाधिक आवृत्या जगावर राज्य करणाऱ्या अमेरिकेसारख्या देशातून निघतात हा ‘योगायोग’ नाही.

महाराजांनी या ४ महिन्यांच्या दुष्काळ दौऱ्यादरम्यान काढलेले आदेश (एकूण ४८)

- १) दुष्काळी कामावर जाण्यात कमीपणा वाटणाऱ्या भूमिहीन व मालमत्ताहीन लोकांना त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी तीस रुपयांपर्यंतची रक्कम विनातारण तगाई कर्जरूपाने देण्याचा आदेश.
- २) एकनकडी व फरतानकडी या खेड्यातील दुष्काळामुळे रोजगार गमावलेल्या नागरिकांच्या उदरनिर्वाहासाठी एक लाख रुपये रकमेची तगाई देण्याचा आदेश.
- ३) तांब्याची प्रसिद्ध बाजारपेठ असलेल्या विसनगरमधील बेरोजगार तांबट कारागिरांना देण्यात येणारी तगाईमधील २००० रु. ची रक्कम आगाऊ देण्याचे आदेश.
- ४) महसुलातील वरिष्ठ अधिकारी व वहिवाटदारांना खेडीपाडी पिंजून काढून निराधार व्यक्तींना मदत करण्याची सूचना महाराजांनी केली. निराधार व्यक्तींना मदत करण्यासाठी सुभा व वहिवाटदारांना अनुक्रमे १०० व ५० रु. निधी मंजूर करण्याचा अधिकार देण्याचा आदेश. आधीचा निधी संपल्यानंतर नवीन निधी देण्याची तरतूद.
- ५) पाटणच्या गंगाडी तलावाच्या कामावरील शारीरिकदृष्ट्या सशक्त आणि कमजोर अशा दोन्ही प्रकारच्या मजुरांकडून कोणतीही जबाबदारी निश्चित न करता काम करून घेतले जात असल्याचे लक्षात आल्यानंतर या मजुरांची काम करण्यास सक्षम व काम करण्याच्या स्थितीत नसलेले

- मजूर अशा दोन गटांत वर्गीकरण करण्याचा आदेश.
- ६) यातील काम करण्यास सक्षम कामगारांवरील कामाची जबाबदारी निश्चित करून मोबदल्याच्या प्रमाणात त्यांच्याकडून नीट काम करून घेण्याचे आदेश.
 - ७) दुसऱ्या वर्गातल्या आजारी व दुर्बल कामगारांवर पाटणच्या दुष्काळी दवाखान्यात उपचार करून त्यांची तब्येत पूर्वपदावर आल्यावर अन्य ठिकाणी कोणतीही जबाबदारी न टाकता त्यांच्याकडून हलक्या स्वरूपाची कामे करून घेण्याचा आदेश. दुसऱ्या वर्गातील मजुरांना अनहिलवाडा या प्राचीन शहराच्या इतिहासावर आणि प्राचीन अवशेषांवर प्रकाश टाकण्याच्या उद्देशाने या शहराच्या अवशेषांच्या उत्खननाचे काम देण्यात आले.
 - ८) कडी विभागातील दुष्काळविषयक कामांवरील अधिकारी-मजूर यांच्यातील अनावश्यक मैत्रीपूर्ण संबंध कमी करण्यासाठी या कामांची प्रत्येक व्यक्तीवरील जबाबदारी निश्चित करण्याचा आदेश.
 - ९) सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या नियमानुसार मजुरी वाटपावेळी रोखपालांची उपस्थिती अनिवार्य होती. मोठ्या प्रमाणावर चालू असलेल्या दुष्काळी कामांवरील मजुरांना रोखपालांच्या मर्यादित संख्येमुळे मजुरी मिळण्यास वेळ लागत होता. या परिस्थितीत मिस्त्री व निरीक्षकांकडून ठरावीक रक्कम सुरक्षित ठेव म्हणून जमा

करून घेऊन त्यांना मजुरी वाटपाचा अधिकार देण्याचा आदेश.

- १०) वेतन अदा करण्यातील अनियमितता व भ्रष्टाचार रोखून पैसा थेट मजुरांच्या हाती पडावा व हजेरीपत्रके नीट भरली जावीत यासाठी विशेष निरीक्षक नेमण्याचा आदेश. पात्र निरीक्षक तयार करण्यासाठी सुरू केलेल्या प्रशिक्षण वर्गात सैन्यातील कर्मचाऱ्यांना हजेरीपत्रकातील नोंदी ठेवण्यासंबंधीचे प्रशिक्षण देण्यात आले.
- ११) शारीरिकदृष्ट्या दुर्बल मजुरांचे वर्गीकरण करून वेगवेगळ्या वर्गातील मजुरांना त्यांच्या क्षमतेप्रमाणे कामे देण्याचा वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना आदेश.
- १२) चौदा वर्षाखालील मुलांना साप्ताहिक आणि सर्व मजुरांना अमावस्या व पौर्णिमेला पाक्षिक सुटी देण्याचा आदेश.
- १३) कडी, बडोदा आणि अमरेली या सुभ्यांतील मदतकार्य सुरू असलेल्या ठिकाणी नवजात बालके आणि विकालांगांसाठी तात्पुरत्या राहुट्या उभारण्यासाठी ४,००० रु. ची तरतूद करण्याचा आदेश.
- १४) मदतकार्यातील कामगारांच्या तक्रारी आणि दौऱ्यादरम्यान महाराजांना भेटणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे म्हणणे शांतपणे ऐकून घेण्याचा मंत्र्यांना आदेश.
- १५) शेतसारा वसुलीसाठी कोणत्याही कठोर उपाययोजना करण्यास प्रतिबंध घालणारा आदेश.

- १६) शेतकऱ्यांवर कोणताही दबाव न आणता उत्पन्नाची साधने उपलब्ध असणाऱ्या व जमिनीत थेट गुंतवणूक असणाऱ्या लोकांनाच शेतसारा भरण्यासाठी बोलावण्याचा अधिकाऱ्यांना आदेश.
- १७) शेतसारा भरण्यास असमर्थ असणाऱ्या व्यक्तींना शक्यतोवर कोणत्याही प्रकारची सक्ती करू नये असा धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आला.
- १८) विकलांग, शारीरिकदृष्ट्या दुर्बल, वयोवृद्ध व नवजात बालकांच्या संगोपनाची जबाबदारी संस्थानाने घेतली.
- १९) रब्बी हंगामाच्या सुरुवातीला बी-बियाणे आणि शेतीसाठी उपयुक्त वस्तूंच्या खरेदीसाठी शेतकऱ्यांना तगाई देण्याचे आदेश. यासाठी ५०,००० रु.ची तरतूद.
- २०) दुष्काळात मोठ्या प्रमाणावर पशुधन मृत्यू पावले. उर्वरित पशुधन वाचवण्यासाठी अर्ज केलेल्या पशुपालक शेतकऱ्यांना गवताच्या लागवडीसाठी तगाई देण्याचा आदेश.
- २१) सोनगडहून आणलेल्या चारा विक्रीतील अनियमितता दूर करून कोणत्याही वशिलेबाजीशिवाय सर्व शेतकऱ्यांना योग्य किमतीत गवत मिळेल यावर वहिवाटदारांनी शिक्षक, नोधानी कामदार आणि इतर सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या साहाय्याने लक्ष ठेवण्याचा आदेश.
- २२) खंगा येथे अन्नछत्र उघडून सरकारी खर्चाने कामगारांच्या

नवजात बालकांच्या जेवणाची व्यवस्था करण्याचा आदेश.

- २३) थंडीच्या दिवसात धारी आणि कोडीनार येथील अर्धवट कपड्यात काम करणाऱ्या बेघर मजुरांना वाटण्यासाठी कपडे मागवण्याचा आदेश. यासाठी १,५०० रु.ची तरतूद.
- २४) अमरेली येथील दवाखान्यातील वापरात नसलेला एक विभाग केवळ दुष्काळग्रस्तांच्या उपचारासाठी राखीव ठेवून त्याचे नियंत्रण दुष्काळ अधिकाऱ्यांकडे सोपवण्याचा आदेश.
- २५) दुष्काळ दौऱ्यावर येणाऱ्या महाराजांच्या स्वागतासाठी कुठल्याही प्रकारे पैसे खर्च करू नयेत आणि रयतेने जुन्या प्रथेप्रमाणे नजराणा देऊ नये असा आदेश सयाजीरावांनी दौरा सुरू करण्यापूर्वीच काढला होता. आदेशानंतरही प्रतिष्ठित लोकांकडून दिले गेलेले नजराणे महाराजांनी मदतकार्यासाठी दिले.
- २६) अमरेली येथील संपत आलेल्या सिंचन योजनेच्या कामावरील कामगारांना आणून विश्वामित्री योजनेच्या कामावर रुजू करण्याचे आदेश.
- २७) शहरातील भीक मागण्याचे प्रमाण कमी व्हावे या उद्देशाने मंत्र्यांच्या सूचनेनुसार शहरांचे सौंदर्यीकरण, सांडपाण्याची व्यवस्था, तलावांची खोली वाढवणे, तलावांमध्ये भर टाकणे, रस्ते दुरुस्ती इ. कामे मोठ्या प्रमाणावर सुरू करण्याचा आदेश.

- २८) परिस्थिती आणि गरजेनुसार दुष्काळी कामांवरील कामगारांची संख्या कमी करण्याचे मंत्र्यांना आदेश.
- २९) बडोदा येथे अनाथालय सुरू करून दुष्काळात पालकांनी सोडून दिलेल्या आणि कोवळ्या वयातल्या अनाथ बालकांचा सांभाळ करण्याचा आदेश.
- ३०) महिना १२ रुपयांपेक्षा कमी पगार असणाऱ्या नागरी आणि लष्करी सेवेतील कर्मचाऱ्यांना टंचाई भत्ता देण्याचा आदेश. लष्करी सेवेतील कर्मचाऱ्यांच्या वेतनातून गणवेश, इतर सरंजाम आणि घोडे यासाठी होणाऱ्या नियमित कपातीला स्थगिती देण्याचा आदेश. पुढे गावपातळीवरील सेवकांच्या मागणीनुसार त्यांनादेखील टंचाईभत्त्याचा लाभ देण्यात आला.
- ३१) पद्रा येथील शेतकऱ्यांच्या मदतीसाठीच्या विनंतीवरून पद्रा जिल्ह्यासाठी १५,००० रु. निधी मंजूर केल्याचा आदेश.
- ३२) आत्मसन्मानाच्या अतिशयोक्त कल्पनांमुळे दुष्काळी कामांवर न येणाऱ्या पेटलाड जिल्ह्यातील पाटीदार समाजाला मदत स्वरूपात काही अटींवर तगाईची रक्कम आगाऊ देण्याचा आदेश.
- ३३) विश्वासू अधिकाऱ्यांशी झालेल्या चर्चेनुसार पेटलाड रेल्वेमार्गाच्या कामांवरील धेड समाजातील कामगारांचे वेतन वाढवण्याचा आणि दुर्बल व विकलांगांसाठी दुसरे छोटे काम सुरू करण्याचा आदेश.

- ३४) पेटलाड येथे नागरिकांनी सांगितलेल्या माहितीच्या आधारे शहरात ताबडतोब गरीबखाना सुरू करण्याचा आदेश. नागरिकांनी मागणी न करताच गरीबखाना आणि अन्नछत्रांसाठी १ हजारपेक्षा अधिक रु. ची रक्कम खानगी खात्यातून मंजूर केली.
- ३५) शिधा कपातीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांचा वैद्यकीय देखरेखीचा कालावधी सामान्य परिस्थितीत दोन ते तीन आठवड्यांपेक्षा अधिक न ठेवण्याचा वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना आदेश.
- ३६) गरजेनुसार गरीबखान्यातील रहिवाशांना देण्यात येणाऱ्या आहारात योग्य तो बदल करण्याचा आदेश.
- ३७) दुष्काळग्रस्तांना काम उपलब्ध करून देण्यासाठी कोसंबा ते वाकल या तीन मैल लांबीच्या रेल्वेमार्गाचे काम कोणत्याही सर्वेक्षणाविना सुरू करण्याचा आदेश.
- ३८) दळणवळणाच्या सुविधा उपलब्ध होऊन जंगली उत्पादनांपर्यंत पोहोचणे शक्य व्हावे यासाठी जंगलातील रस्ते बांधण्याचा आदेश.
- ३९) सोनगड विभागातील गरीबखान्याच्या खर्चासाठी १०,००० रु. मंजूर करणारा आदेश.
- ४०) नवसारी विभागातील दुष्काळ जाणवणाऱ्या ठिकाणी लोकांना दिलासा देणारे उपक्रम मोफत राबवण्याचा आदेश.

- ४१) कालीपरज आदिवासी जमातीच्या करमाफीच्या मागणीबाबत संबंधित विभागाला परिस्थिती पाहून कार्यवाही करण्याचा आदेश.
- ४२) नवसारी विभागात चालू असलेल्या दुष्काळी कामांमध्ये धनका, चोंधार, नाईकदास, भिल्ल आणि कोकणी जमातींसाठी कामे चालू करण्यास मंजुरी.
- ४३) ६,००० रुपयांपेक्षा कमी खर्चाचा कोणताही दुष्काळग्रस्तांसाठीचा उपक्रम राबवण्याचा अधिकार स्थानिक अधिकाऱ्यांना प्रदान करणारा आदेश.
- ४४) बांबूंच्या चकत्यांपासून चट्या आणि मदतकार्यासाठीच्या राहुट्या तयार करण्याच्या कामासाठी ६,००० रु. निधी मंजूर केल्याचा आदेश.
- ४५) सोनगड येथील लोकांसाठी तातडीने मदतकार्य सुरू करण्याचा आदेश.
- ४६) व्यारा आणि महुआ जिल्ह्यातील शेतकरी क्यारी (छोटे चौकोन करून) पद्धतीने शेतात पाणी अडवून जमिनीची उत्पादकता वाढवण्यासाठी प्रयत्नशील होते. दुष्काळी कामाच्या योजनेंतर्गत हे काम करण्यासाठी या दोन जिल्ह्यांकरता ३०,००० रु. मंजूर केल्याचा आदेश. कडी आणि बडोदा विभागाप्रमाणेच या दोन जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांना कर्ज मंजूर करण्याचे अधिकार नायब सुभा आणि वहिवाटदारांना देण्यात आले.

४७) सुभा अधिकाऱ्यांच्या मागणीनुसार पूर्व नवसारी जिल्ह्यासाठी तगाईची आगाऊ रक्कम म्हणून ३०,००० रु. मंजूर केल्याचा आदेश. संपूर्ण राज्यातील नवीन विहिरींसाठी आधीच मंजूर केलेल्या २५,००० रुपयांच्या सर्वसाधारण निधीला जोडून ही रक्कम देण्यात आली.

४८) नवसारी जिल्ह्यातील दुष्काळात दारिद्र्याने ग्रासलेले अनेक प्रतिष्ठित लोक कौटुंबिक आणि सामाजिक प्रतिष्ठेच्या भावनेमुळे दुष्काळी कामांवर जात नव्हते. या लोकांची उपासमार होऊ नये आणि त्यांचा उदरनिर्वाह चालावा या हेतूने त्यांच्यासाठी १५,००० रु. तगाईची आगाऊ रक्कम देण्याचा आदेश. याशिवाय गवत खरेदीसाठी १५,००० रु.ची अतिरिक्त तगाई मंजूर केली.

रणांगणावरील सैनिक

दुष्काळासारख्या आपत्तीच्या वेळी राजवाड्यातून 'आदेश' न काढता संस्थानचा प्रसंगी पायी, घोड्यावरून दौरा करणाऱ्या सयाजीरावांनी संस्थानातील शेतकरी, विकलांग व्यक्ती, नवजात बालके, कारागृहातील कैदी आणि कामगार इ. समाजघटकांना 'जगवण्या'साठी आटोकाट प्रयत्न केले. या परिस्थितीतदेखील भिकारी व्यक्तींची संख्या कमी करण्यासाठी धडपडणाऱ्या या द्रष्ट्या राजाने धनका, चोंधार, नाईकदास, भिल्ल, कोकणी आणि कालीपरज आदिवासी जमातींचेदेखील उत्तम 'संगोपन' केले. शेतसाऱ्यात सवलत देणारे सयाजीराव मोबदल्याच्या

प्रमाणात गुणवत्तापूर्ण दुष्काळी कामे करून घेण्यासाठी तितकेच आग्रही होते. लोकांच्या उदरनिर्वाहासाठी नवनवीन दुष्काळी कामांना मंजुरी देतानाच संस्थानातील जमिनीची उत्पादकता वाढवण्यासाठी महाराज सातत्याने प्रयत्न करत राहिले. त्याचबरोबर धरणे, विहिरी, रेल्वे, सांडपाण्याची व्यवस्था, रस्ते यासारख्या पायाभूत सुविधांचीदेखील उभारणी महाराजांनी या संकटकाळात केली.

सरकारी अधिकारी आणि कामगार यांच्या अभद्र युतीमुळे दुष्काळी कामांमध्ये भ्रष्टाचार होऊ नये याची काळजी घेणाऱ्या महाराजांनी निकडीच्या वेळी या सरकारी अधिकाऱ्यांना योग्य ते अधिकारदेखील प्रदान केले. स्वतंत्र भारतातील लोकशाहीच्या अंमलबजावणीस सुरुवात होण्याआधी ५२ वर्षे महाराजांनी बडोद्यात केलेला 'सत्ता विकेंद्रीकरण'चा हा प्रयोग अपूर्व होता. अधिकाऱ्यांकडून गुणवत्तापूर्ण काम करून घेतानाच परिस्थितीनुरूप त्यांना पुरवण्यात येणाऱ्या सुविधांसाठी केल्या जाणाऱ्या त्यांच्या वेतनातील कपातीला स्थगिती देण्याचा 'समंजसपणा'सुद्धा महाराजांनी दाखवला.

स्वतःच्या स्वागतावेळी रयतेने नजराणे न देण्याचा आदेश काढणाऱ्या सयाजीरावांनी केवळ सामाजिक प्रतिष्ठेच्या कल्पनेपायी दुष्काळी काम करण्यात कमीपणा मानणाऱ्या समाजातील प्रतिष्ठित व्यक्ती दुष्काळात 'उपाशी' मरणार नाहीत याची काळजी घेतली. स्वतःचा मानमरातब बाजूला

ठेवताना तथाकथित उच्चवर्गीयांचा 'सन्मान' जपणारा सयाजीरावांसारखा दुसरा राज्यकर्ता समकालीन भारतात आपल्याला आढळत नाही.

सन २००० नंतर गेल्या २० वर्षात या ग्रंथाच्या अमेरिकेतून ३ आवृत्त्या, इंग्लंडमधून १ आवृत्ती आणि महाराष्ट्रातून इंग्रजीमध्ये २, हिंदी आणि मराठीतून प्रत्येकी १ अशा एकूण ८ आवृत्त्या निघतात ही बाब आशादायक आहे. असे असले तरी या ग्रंथाचे मोल दुष्काळ व्यवस्थापनाच्या ज्ञानशाखेने ओळखलेले नाही. आधुनिक भारतातील प्रत्येक राज्यकर्त्याला आणि प्रशासकाला त्याच्या प्रशिक्षणात या ग्रंथाचा अभ्यास अनिवार्य केला असता तर भारतातील आपत्ती व्यवस्थापनाच्या कामाचा दर्जा कितीतरी पटीने उंचावला असता. सयाजीरावांच्या सर्वच कामाला आजअखेर बेदखल केल्याच्या पार्श्वभूमीवर हे असे झाले नाही याचे आश्चर्य वाटत नाही.

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला नामसूची

- १) शिवसृष्टीचे निर्माते - सागर मोहिते
- २) कृतीशील सत्यशोधक - दिनेश पाटील
- ३) राजर्षी शाहू - दिनेश पाटील
- ४) एक 'क्रांतीपर्व' - आंबेडकर
- दिनेश पाटील
- ५) दानशूर महाराजा सयाजीराव
- डॉ. राजेंद्र मगर
- ६) दामोदर सावळाराम यंदे - राजश्री कदम
- ७) खासेराव जाधव - शिवानी घोंगडे
- ८) कृष्णराव अर्जुन केळूसकर
- सुरक्षा घोंगडे
- ९) सावित्रीबाई फुले - शिवानी घोंगडे
- १०) विठ्ठल रामजी शिंदे - पवन साठे
- ११) गंगारामभाऊ म्हस्के - दिनेश पाटील
- १२) रियासतकार गो. स. सरदेसाई
- दिनेश पाटील
- १३) योगी अरविंद घोष - डॉ. राजेंद्र मगर
- १४) महाराणी चिमणाबाई सयाजीराव
गायकवाड - सुरक्षा घोंगडे
- १५) कर्मवीर भाऊराव पाटील
- शिवानी घोंगडे
- १६) बडोद्यातील वेदोक्त - राजश्री कदम
- १७) धर्म खाते - सुरक्षा घोंगडे
- १८) हिंदू पुरोहित कायदा - देवदत्त कदम
- १९) तुलनात्मक धर्मचिंतक - देवदत्त कदम
- २०) जातविषयक चिंतन - सुरक्षा घोंगडे
- २१) इंदिरा राजेंचा क्रांतिकारक विवाह
- देवदत्त कदम
- २२) हिंदू कोड बिल - देवदत्त कदम
- २३) दुसरी जागतिक सर्वधर्म परिषद
- डॉ. राजेंद्र मगर
- २४) सक्तीचा प्राथमिक शिक्षण कायदा
- राजश्री कदम
- २५) स्त्रीविषयक कार्य - शिवानी घोंगडे
- २६) मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती
- निलोफर मुजावर
- २७) संस्कृत शिक्षण - निलोफर मुजावर
- २८) धर्मानंद कोसंबी - निलोफर मुजावर
- २९) बौद्ध धर्म - सौरभ गायकवाड
- ३०) मराठी पत्रकरीता - सौरभ गायकवाड
- ३१) नानासाहेब शिंदे - देवदत्त कदम
- ३२) महात्मा गांधी - दिनेश पाटील
- ३३) श्रीधर व्यंकटेश केतकर
- सौरभ गायकवाड
- ३४) प्राच्यविद्या - सौरभ गायकवाड
- ३५) आरोग्य आणि व्यायामविषयक
कार्य - शिवानी घोंगडे
- ३६) अखिल भारतीय मराठा शिक्षण
परिषद - सत्यनारायण आरडे
- ३७) भारताचा स्वातंत्र्यलढा
- राहुल वणवे
- ३८) महाराजा सयाजीराव आणि
जगप्रवास - दिनेश पाटील
- ३९) निर्व्यसनी, चारित्र्यवान, सार्वभौम
राजा - बाबा भांड
- ४०) ललितकला - धारा भांड मालुंजकर

- ४१) राजा रवी वर्मा - धारा भांड मालुंजकर
 ४२) बालगंधर्व - धारा भांड मालुंजकर
 ४३) दादासाहेब फाळके
 - धारा भांड मालुंजकर
 ४४) बडोद्यातल्या वास्तू
 - धारा भांड मालुंजकर
 ४५) संगीत शिक्षण - धारा भांड मालुंजकर
 ४६) बडोद्याचे कलाभवन
 - सौरभ गायकवाड
 ४७) बँक ऑफ बडोदा - देवदत्त कदम
 ४८) दुष्काळ दौऱ्याच्या नोंदी
 - दिनेश पाटील
 ४९) शेतीविकास - देवदत्त कदम
 ५०) उद्योग विकास - सौरभ गायकवाड
 ५१) सहकार विकास - राहुल वणवे
 ५२) जलनियोजन (जलसंवर्धन)
 - डॉ. राजेंद्र मगर
 ५३) पूरनिवारण - डॉ. राजेंद्र मगर
 ५४) सत्यशोधक धामणस्कर
 - सत्यनारायण आरडे
- ५५) बडोद्याचा लक्ष्मीविलास पॅलेस
 - पवन साठे
 ५६) लोकपाळ राजा सयाजीराव : चरित्र
 - बाबा भांड
 ५७) यशवंतराव चव्हाण - दिनेश पाटील
 ५८) धर्म विचार - बाबा भांड
 ५९) राजाराम शास्त्री भागवत - बाबा भांड
 ६०) छत्रपती शाहू - बाबा भांड
 ६१) महाराजा सयाजीराव 'प्रजासत्ताक'
 राजा - अनिल वकटे
 ६२) महात्मा फुले, मामा परमानंद आणि
 सायाजीरावांना पत्रे - मामा परमानंद
 ६३) बहुजनांच्या शिक्षणासाठी मदत
 - बाबा भांड
 ६४) आरक्षण : सयाजीरावांचे आणि
 शाहुंचे - दिनेश पाटील
 ६५) दानशूर महाराजा सयाजीराव आणि
 जमशेटजी टाटा - डॉ. राजेंद्र मगर

आपणास वरील पैकी काही ई-बुक हवे असल्यास संपर्क करावा

बाबा भांड - ९८८१७४५६०४, दिनेश पाटील - ९६२३८५८१०४,

डॉ. राजेंद्र मगर - ९४२०३७८८५०, धारा भांड मालुंजकर - ९८८१७४५६०८

महेश मोधे - ८७८८२०८९९०

महाराजा सयाजीराव प्रकाशित साहित्य :

□ महाराष्ट्र शासन : २५ खंडातील ६२ ग्रंथ = २६६४२ पृष्ठे
मराठी :

- भाषण संग्रह : २ ग्रंथ
- पत्रसंग्रह : ३ ग्रंथ
- गौरवगाथा : १ ग्रंथ
- सयाजीराव लेखन : २ ग्रंथ
- सुप्रशासन : २ ग्रंथ
- जगप्रवास : ३ ग्रंथ
- शिक्षण सुधारणा : १ ग्रंथ
- आठवणी व लेख : ३ ग्रंथ
- सयाजीराव चरित्रे : ५ ग्रंथ
- सुधारणा : १० ग्रंथ = एकूण ३२ ग्रंथ

English

- Speeches & Addresses : 2 Books
- Letters : 4 Books
- Writings of Sayajirao : 2 Books
- Administration : 1 Books
- World Tour Reports : 3 Books
- Education Reforms : 3 Books
- Biographies : 5 Books
- Total English Books : 20

हिन्दी :

- सयाजीराव का लेखन : १
- स्वतंत्र्य युद्ध के समर्थक : १
- सयाजीराव जीवनी : २
- भाषण संग्रह : २
- पत्र संग्रह : ३
- गौरवगाथा : १ = १० ग्रंथ

साहित्य संस्कृती मंडळ आणि अकादमी : ५ ग्रंथ

● महाराजा सयाजीराव ट्रस्ट : ३० ग्रंथ

● साकेत प्रकाशन प्रा. लि. औरंगाबाद

कथा, कादंबरी, चरित्र, इतिहास, बोधकथा, किशोर कादंबरी, फुले, आंबेडकर,
लिखित - संपादित १३ ग्रंथ

● महाराष्ट्र शासन प्रकाशित ग्रंथ शासकीय ग्रंथ गार आणि अधिकृत विक्रेते साकेत प्रकाशन
यांचेकडे उपलब्ध.

● सयाजीराव ट्रस्ट, शासन व साकेत प्रकाशनाचे महाराजा सयाजीरावांचे वरील ग्रंथ उपलब्ध :

साकेत प्रकाशन प्रा. लि., ११५ महात्मा गांधीनगर, औरंगाबाद ४३१००५

मो. : ९८८१७४५६०५, ९८८१७४५६०४

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला निर्मितीमागील भूमिका

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे फक्त आधुनिक भारतातील सगळ्यात प्रागतिक राजे होते असे नाही तर भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशाचे 'बौद्धिक नेतृत्व'च ते करत होते. धर्म, जात, तत्त्वज्ञान, शिक्षण, दातृत्व, संशोधन, शेती, उद्योग, आरोग्य, क्रीडा, साहित्य, संस्कृती, ललित कला, प्राच्यविद्या, पुरातत्त्व, आंतरराष्ट्रीय संबंध, स्वातंत्र्यलढा इ. मानवी समाजाच्या सर्व अंगांना कवेत घेणाऱ्या क्षेत्रात त्यांनी निर्माण केलेले मानदंड आजही भारतासाठी आदर्श आहेत. त्यामुळे ते आधुनिक भारताचे निर्माते आणि म्हणूनच खरेखुरे 'महानायक' सुद्धा आहेत.

महापुरुषांचे चिंतन हे फक्त इतिहासाच्या स्वप्नरंजनासाठी किंवा इतिहासाचा पोकळ अभिमान बाळगण्यासाठी करायचे नसते. आपल्या समकालीन जगण्यातील समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी, आपला जीवनसंघर्ष सकारात्मक करण्यासाठी सुद्धा या महापुरुषांचे पुनर्वाचन आवश्यक असते. इतिहास जितका वस्तुनिष्ठपणे आपण वर्तमानाशी जोडू तितका आपल्या समाजाचा भविष्यवेध आपल्याला अचूकपणे घेता येईल.

महाराजा सयाजीरावांचा 'उदोउदो' करण्यासाठी महाराजा सयाजीराव ज्ञानमालेची निर्मिती केलेली नाही. आजच्या आपल्या धार्मिक आणि जातीय संघर्षावर, शेती-उद्योगातील संकटांवर मात करण्यासाठी तसेच समाज म्हणून आपल्यातील 'विसंवाद' कमी करून 'सुसंवाद' वाढवण्याच्या व्यापक भूमिकेतून ही महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला आकाराला आली. या निमित्ताने आपला तुटलेला इतिहास 'जोडून' वाचण्याची आणि त्यातून संवादाचे पूल उभारण्याची प्रेरणा सर्वांना मिळेल एवढे मात्र नक्की.

पहिल्या टप्प्यात साठ ई-बुक झाली आहेत.

बाबा भांड
सचिव

दिनेश पाटील
संपादक

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला

महाराजा सयाजीराव गायकवाड संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

११५, म. गांधीनगर, स्टेशन रोड,

औरंगाबाद - ४३१ ००५

मो. - ९८८९७४५६०४

ई-मेल : sayajiraogsps@gmail.com